

SÜKÖSD MIHÁLY

ILLÉS ENDRE ESSZÉ-MŰFAJA

Egy emlék

1955-ben történt, harmadéves bölcsesek (akkori fogalmazásban: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karának hallgatói) voltunk. Hónapról hónapra szorgalmasan olvastuk a *Csillagot*, a Magyar Írók Szövetségének havi folyóiratát. Megérte olvasni, minden számban akadt új szerző: Füst Milán, Tersánszky, Németh László, Tamási Áron, Weöres, Szentkuthy. Huszonegy éves múltam, nem én tehettem róla, hogy némelyiküknek a nevét is ott olvastam először, a *Csillagban*, 1953 júniusa és 1956 októbere között.

1955 februárjában a *Csillag* tanulmányt közölt Halász Gáborról. A közlemény a folyóirat *Széljegyzetek* rovatában jelent meg, a személyes ismerős, a visszaemlékező íróbarát első személyes fogalmazásában készült. Emlékképekkel kezdődött, egy hajdani irodalmi csoportosulás ironikus képeivel, a bizalmas, baráti hang észrevétlenül váltott át Halász Gábor külleméről a Halász Gábor nevű irodalmi jelenség jellemzésére, a személytől függetlenül mű értelmezésére, összesen négy apróbetűs oldalon az akkori *Csillag* tipografizálásában.

Huszonegy éves korunkban jól vág az eszünk, megjegyezzük a kulcsmondatokat. A Halász Gáborról szóló közlemény nekem legfontosabb mondatait ma is fejből idézhetem.

Halász Gábor, igen fiatalon, Tormay Cecil Napkeletében kezdi a pályáját: „A negyedik útjáról visszatérő Gullivertől lophatta el Halász Gábor a titkot: levendulát és dohányt kell az orrba tömni, hogy ne érezzük környezetünk szagát.”

Még mindig a fiatal Halász Gábor élveteg — majdnem mazochista — konzervativizmusának érzékeltetéséül:

„... ő hevesen, boldogan, majdnem kéjjel a francia királyi büntetőparancsokat és elfogatóparancsokat, a Lajosok *lettre de cacheit-it* védte ... egy-egy ilyen királyi parancs szerinte kivételes kegy volt, amivel a király az alapsejtet, a francia családot, s a családban az egész monarchiát a becstelenség ezer változatától megóvta, és úgy óvta meg, hogy megelőzte a bűnt és a bajt.”

És a csattanó: két mondat. De ebben a két mondatban Halász Gábor, a kortárs, a jóbarát, a mártír, a bizalmas esszé-hős tárgyilagos mérlegre kerül: „És ekkor kellett meghalnia, a férfikor delén, a leggyalázatosabb büntetőparancs foglyaként. Mint akire az ifjúság örvénye visszazéett.”

Halász Gábor arcképvázlatát, *jegyzetfüzetben*, akkor, 1955-ben Illés Endre írta. A szerző neve igen keveset mondott. Mit tudhattam, mit tudhattunk? Ő fordította először magyarra Stendhal *Vörös és fehérjét*, a regényt bevezető tanulmánnyal látta el. Aki odafigyelt, Illés Endre nevét fellelhetette a Szépirodalmi Kiadó akkori kiadványainak impresszumában, előbb *műszaki szerkesztő*, utóbb *műszaki igazgató* gyanánt.

Kikerestük, megtaláltuk a rendelkezésre álló, gyér szakkönyvekben, hogy novellista, esszéista, drámaíró, utolsó könyve 1949-ben jelent meg. Magánemlékezetem: Szerb Antal — mások mellett — Illés Endrének is köszönetet mond értékes adatszolgáltatásáért és baráti segítségéért *A világirodalom történetének* előszavában.

Schöpflin Aladár véleménye, 1937-ből, *A magyar irodalom története a XX. században* című összgezésből:

„Illés Endre éles tollú, bátor kritikus, független, előítéletek nélküli magatartásával, kritikai ítéletének biztonságával, a dolgok lényegére való rátapintással tűnik ki. Nagyon jó elemzője írói műveknek, éles a szeme szépségek és hibák meglátására, gondolatainak megfogalmazása szabatos és világos. Nagyobb tanulmányon még nem próbálta ki erejét, de bízni lehet benne, hogy még el fog jutni a nagyobb lélegzetű formához is.”

Akkor ennyit lehetett tudni róla.

Adatok

Illés Endre ötvenkét éves, amikor — novellistaként, esszéíróként — újból publikálhat. Ötvenöt éves korában jelenik meg első esszékötete, a *Krétarajzok*. Életművének és életműkiadásának mai magaslatáról alig képzelhető el, milyen sokára, mennyi kitérő és kudarc után jutott el esszéírása kiteljesítéséhez.

Már évek óta írja, Mikes Lajos felfedezettjeként korai, később eltüntetett novelláit, amikor 1927-ben először közli könyvbírálatát a Nyugat. Rövid recenziókkal, hosszabb arcképvázlatokkal, színházi kritikákkal, vitacikkekkel jelen van a Nyugat megszűntéig, a Magyar Csillag időszakában. A felszabadulás utáni közvetlen években viszonylag sok kritikát ír, 1948 körül (öt is) méltánytalan támadások érik. Elhallgatják, hat évig hallgat.

Ennyit a kívülről meghatározó feltételekről. De az esszéíró belső fejlődésrajza sem zavartalan. Első terjedelmes, fontosnak gondolt tanulmányát 1930-ban írta Csontváryról, kit akkor szélesebb közönség nem ismert, a szakma eszelős anekdotafigurának, rajzolni nem tudó dilettánsnak ítélte. Az esszé Babitsnak tetszik, de a Nyugat képzőművészeti kritikussai fanyalognak, végül is nem jelenik meg, a kézirat elkallódik, a szerző levonja a tanulságot, amúgy is sok a dolga, tanulmány helyett a továbbiakban novellát, drámát, kritikát ír, terjedelmesebb arckép-esszéivel csak sokára, az ötvenes évek közepén jelentkeznek. Azóta folyamatosan dolgozik.

Lássuk tovább az adatokat. Illés Endre esszéi tárgy és tematika szerint körülbelül így csoportosíthatók:

Legtöbbször és legtöbbet a 20. századi magyar irodalomról írt. Újkori irodalmunknak alig akad jelentős alakja, akinek ne szentelt volna legalább pár oldalt; mindig érdekelte a jó-tisztes másodmezőny; kíváncsi volt a korhoz-perchez kötött, értéket nem teremtő, de sorsukban, szerepükben tanulságos peremfigurákra is. Tudatosan keresi a kortárs-irodalom előzményeit a 19. században, Jósikától Tolnai Lajosig, Kemény

Zsigmondtól Mikszáthig, szívesen fordul a múltba példáért, okulásért, Apor Péterhez, Bethlen Miklóshoz, Bornemisszához, másokhoz.

A nagyvilágból a francia irodalmat választotta. Az esszéista kiírhatatlan témája Stendhal, az esszé-életmű csúcsa (mint arra még kitérünk) a Stendhal-közelítések sorozata és egysége. Stendhal mellett kulcsalak Maupassant, fontos szerzők Mauriac, Giraudoux, Montherlant, Cocteau. Ritkábban ír angolszásokról, ritkán, röviden, felejtethetlenül, Joyce-ról, Powys-ról, O'Neillről. Német íróról elvétele mond csak véleményt, olyankor is ürügyként, zárójelben; nem akárkiről, magáról Thomas Mannról például csak a szerző magyar fordításairól szólva. Bizonyára nem véletlenül: az esszéíró világlátására, ízlésére, műértékelésére legeslegkevésbé a német gondolkodásmód és kultúra hatott.

Legszívesebben azokról ír, akiknek műfaját belülről, ön-maga gyakorlatából ismeri: novellistákról, esszéistákról, drámaírókról. Igen sokszor regényírókról, de ritkán a remekmű-teremtőkről (Stendhalról, Móriczról), gyakrabban a félig sikeresekről vagy a torzókról. Ha költőkről szól (ritkán), többnyire klasszikusokat választ, Berzsenyit, József Attilát, Illyés Gyulát. Színházi szakember, színészportréi közül a Csontos-miniatúr az életmű egyik mintadarabja; Bartók zenéjéről és emberi példájáról több esszéváltozat szól; Medgyessy, Ferenczy Béni a legnagyobb írókkal egyenrangú szereplők.

Terjedelmileg Illés Endre leghosszabb esszéjének sokáig *A pármái kolostor* bevezető tanulmánya számított, ezt túlta felül a Stendhal-összegezés, mintegy száz oldalon. Kivételesen hosszú írásmű, szerzőnk igen szűkszavú esszéista, jellemző műfajai: a körülbelül húsz oldalnyi arcképvázlat és a két-három-négy oldalas miniatúr.

Ennyit az esszéírói pálya tárgyyszerű adatairól. Hogy mi az esszé általában, sokan igyekeztek már megfejtetni, magunk is tettünk rá gyarló kísérletet: erről itt nem lesz szó. Hogy milyen és miért ilyen Illés Endre esszé-műfaja, az alábbiakban iparkodunk kifejtetni.

Egy utolsó, fontos adat. Illés Endre esszéinek időrendje, esszéirői fejlődésrajza természetesen könnyen rögzíthető. De egybegyűjtött — az egybegyűjtést közelítő, menet közben folyvást bővülő — esszéinek újabb köteteiben Illés Endre tervszerűen hagyja el írásai alól a keletkezés idejét. Kétszeres okkal teszi. Egyfelől, *poeta doctus*hoz illően, szüntelen javítja, csiszolja, bővíti, kurtítja szövegeit, legalább egy jelző, egy ige, egy mondatszerkezet kicseréléséig. Másfelől: a szerző látása, értékítélete keveset változott az esszéírás évtizedei során. A szemlélete megértőbb és szigorúbb lett, a fogalmazása egyre hibátlanabb: ennyi történt.

Okunk van tehát, hogy a következőkben Illés Endre esszéírását egységes egésznek vegyük, s a megvalósult műfajt ne a pályakép időrendi szakaszaiban, hanem lényegi jellegzetességeiben vizsgáljuk.

Műfaji genesis

Illés Endre életkora, műveltsége, írói alkata szerint a Nyugat úgynevezett esszéirői nemzedékéhez tartozik. Esszéírása mégis sokban különbözik nemzedéktársaitól.

Kívülálló vagy legalábbis: kívülről érkezett. Szerb Antal, Halász Gábor, Hevesi András, egy évtizeddel korábban Gyergyai Albert, egy évtizeddel később Bóka, Sőtér, Rónay György, Szentkuthy Miklós előírásos filozófusokként kezdtek. Bölcsészettudományi egyetemet végeztek, a diploma megszerzése után bölcsészdoktori értekezést készítettek és tettek közzé, a felszabadulás előtt irodalomtudósok nem lettek, egyetemen nem tanítottak, a környezet közegellenállása okából sem, önmaguk őszinte hajlamából sem, szinte mindnyájan kételtű szerzők, egyszerre szépírók és tanulmányírók, tanárként, könyvtárosként, újságíróként, könyvkiadói lektorként keresik kenyerüket, közben életművüket alapozzák. Az akkori, hivatalos irodalomtudományon kívül tevékenykednek ugyan, mégis szakmabeliek. Ami körülbelül annyit jelent, hogy a szervezeten felhalmozott tudásanyag, a különféle elődökhöz

csatlakozó tanulmányírói módszer és stílus határozza meg esszéista színreléptüket.

Illés Endre — mondjuk még egyszer — kívülről jött. Nem folytatott bölcsész tudományi tanulmányokat, orvosegyetemre járt, nem nyert diplomát, szabad újságírónak, írónak ment. Mentés maradt a szakmabeliség szokásos előnyeitől, szokásos hátrányaitól.

Első, esetleges kritikus mestere Alfred Kerr volt. Alfred Kerr összegyűjtött színbírálatainak — véletlenül kézbe került — kötete. A hatás bizonyos mértékig ma is érezhető Illés Endre esszéírásán. Alfred Kerrt a köztudat az impresszionista kritika vezéralakjaként tartja számon. Nem alaptalanul, ha a jelzõt, s a jelzővel fedett tartalmat nem tartjuk mindenestől kárhoztatandónak. Kerr elveknél és elméleteknél többre tartotta a maga mindenkori olvasói-nézői élményét. Személyes benyomásainak megfogalmazása mai szemmel olvasva többnyire túrhetetlenül hivalgó és modoros, de véleménye jellemzésnek mindig érvényes, kritikai ítéletnek meghökkentően sokszor maradandó.

Illés Endre az első személyes véleménymondáson túl két technikai elemet tanulhatott el Alfred Kerrtől: az *ötletet* és a *csattanót*. Már kezdetben mértéktartóan: a személyes hang, az emlékidézés a tanulókörben is a szigorú értékítéletet szolgálják.

Kerr hatása amúgy is más, ellentétes mesterekével keveredik. Leginkább Sainte-Beuve tárgyilagos, részletező arcképrajzolásával, szerző és mű mögött a meghatározó történelem háttérével. És természetesen Illés Endre — bölcsész tudományi stúdiumok híján is — elolvasta, hasznosította a magyar tanulmányi rodat, Kemény Zsigmondtól Gyulain és Péterfyn át Babitsig és nemzedéktársaiig.

Mindenkitől tanult tehát, de érett esszéírása csak önmagára hasonlít, kortársaiétól tanulságosan különbözik.

Szerb Antal és Halász Gábor esszéírása (nem jelentéktelen különbözőségük ellenére) a Nyugat, s főként Babits esszé-hagyományához kapcsolódik, ezt párosítja az akkori egyetemi

irodalomtudomány legértékesebbnek vélt szellemtörténeti elemeivel. Műfajuk a hagyományos irodalmi tanulmány elemeit felhasználva lesz önarcú esszévé. Hatalmas anyagismeret, az anyag rendezett feltárása, szabatos előadás, tárgyilagosnak, általános érvényűnek szánt előadásmód (még Szerb Antal ál-frivol esszéiben is).

Még inkább különbözik Illés Endre módszere Németh László esszéírásának szüntelen alanyi ajzottságától. Németh László egyes szám első személye a világimindenségben gondolkodik, nemzetmentő pártosa minden perc kihívására esszével válaszol, halálkomolyan, elemi távolságtartás nélkül. Illés Endre sokkal kisebb földrészt választ, de mindig jelzi avatottságának mértékét és ironikus distanciáját, ha első személyben beszél.

Alakok, alakrajz

Aki töredékesen vagy felületesen ismeri Illés Endre tanulmányait, első benyomása szerint arra gondolhat, ezt az esszéistát mintha jobban érdekelné a mindenkori szerző, mint a mindenkori szerző művei. Inkább az író-figura jellegzetességei, az írói pálya kanyarulatai, mint a tárgyiasult szöveg. Mintha szívesebben írna *életrajzi*, s nem *kritikai* esszét.

Ezt a látszatot leginkább a mindenkori hős teljes sorsát sejtető esszé-nyitányok szuggerálják.

„Annyira szorongatott és dúlt volt az élete, hogy megnyugtatóbb, ha a halálán kezdem.” (Tolnai Lajos)

„A harmincas években a Royal Szállóban lakott, egy kicsi szobában a harmadik emeleten, nyitott bőröndök és egy kicsi íróasztal előtt, a nyitott, vetett ágyban, kényelmes hálókabátokban, otthonos, kellemes, mérgező dohányfüstben.” (Hunyady Sándor)

„Egy ló s egy fiatal férfi fényképe jelenik meg 1904-ben A Hét címlapján, ugyanott, ahol eddig színésznők, társasági dámák s nagyvilági hírességek váltogatták egymást. A ló címlapra kívánczó jelenség: csupa izom, jó hát, erős csontozat, szép mar, nemes fej — ő a pillanat hőse: éppen megnyerte a Szent István díjat. Mellette szinte eltűnik a gyűrt arcú, boldog, izgatott férfi, aki angol vonalú, hosszú

felöltöt visel, s jól feltúrte nadrágja alját, mert aznap eső esett, és az istállók meg a mázsáló táján sáros a föld.” (Lovik Károly)

„A magyar irodalmi szalonokról többen írtak már, de az utolsó szalont, a »túlélés« biológiai csodáját, úgy tudom, még nem említette senki: Ritoók Emma szalonjára gondolok, a három kicsi szobára a Baross utcában, 1930 táján.” (Ritoók Emma)

„Amikor meghalt, a kellékeket már ismerte — a kést, amelyet Liliom fájdalmas, elferdült mosollyal a magas vasúti töltésen a mellébe szúr; a karosszéket, amelybe Clausen tanácsos megrendült lélekkel, haldokolva belezuhan, s karfáját még a halálon túl is olyan görcsösen szorongatja, mintha börtönrácsot feszegetne; a mérget, amelyet Wu, a mandarin a teájában iszik meg. De ezek színpadi kellékek voltak.” (Csortos Gyula)

Esszéirodalmunk történetében — legalább Kemény Zsigmond Wesselényi- és Széchenyi-arcképeitől számítva — páratlan, ahogyan alakjait Illés Endre megjeleníteni képes. Tervszerűen válogatott jelzőkkel és hasonlatokkal, a mindenkori figurára jellemző élethelyzetben, tevékenységi mezőben: külföld, helyszín, időpont csupa bizonyító metafora a figura hitelesítéséhez.

A sugárgyúval beduinbarnára égetett Kosztolányi, ínyében a rákkal. Kemény Zsigmond az Angol királynő befüggönyözött ablakú szállodaszobájában, a fejedelmi ős, a csak oldalágon rokon Kemény János óriási portréja alatt. Csáth Géza injekcióstükkkel átluggatott férfi-teste, férfi-romja. Mau-passant a *Médani fiatalok* csütörtöki ebédein, kétpárevezősben a Szajnán, jachtján a Földközi-tengeren, dr. Blanche zárt intézetében. A magaslatok után az irodalom földszintjére, félmeletére is betekinthetünk: Gulácsy Irén rózsaszínű selyemszoknyában, magyarosan hímzett selyemblúzban, csipkés kötényben, a készülő történelmi regény tárgymutatójának tárgymutatójával. Oláh Gábor, ahogy dübörgését elfojtja a debreceni homok. Bánffy Miklós, Zilahy Lajos, a különleges féltehetségek: az élet hercegei, szegényedő írók.

Arckép-esszéiben Illés Endre csak felerészt ír értekező prózát, műbírálatot. Felerészt — Babits is ezért kedvelte — szép-prózát ír, novellát.

Dicsérete-e az esszének, az esszéistának, hogy szépirodalmi eszközökkel dolgozik?

Mások alkalmából kifejtett magánvéleményünk szerint: általában nem. Nem dicsérete, nem erénye olyankor, amikor az emlékidézés, a figurateremtés, a nyomatékosan alanyi véleménymondás a mű, a szöveg kárára érvényesül, az értékítélet hitelét rontja.

Illés Endre a ritka kivételek egyike (s nemcsak a magyar irodalomban), akiknek esszéírásában a személyes érdekeltséget közvetítő novellisztikus elemek nem gyengítik, de erősítik a tárgyilagos értékítéletet. Csak éppen sokértelműbb és áttételesebb eszközökkel, mint ahogy átlagos irodalmi elemzésekben megszoktuk az erények és fogyatkozások kiadagolását.

Mielőtt azonban személyes *élményátadás* és távolságtartó *ítélkezés* vegyítésének arányát vizsgálnánk, lássuk tovább Illés Endre esszéműfájának módszertanát.

Szerkezet, hang

Illés Endre esszéi általában a bevezetés—tárgyalás—lezárás klasszikus hármasegységének szabályai szerint épülnek meg.

Az esszéista emlékidézással vagy leírással, de szinte mindig képpel, képekkel indít. Az esszéhis valamely lényegi — íróként is lényegi — tulajdonságának felnagyított exponálásával: jellegzetes szokással, gesztussal, jelképes környezettel, a későbbieket már sejtető eseménnyel. Ezután kerül sor a részletező kifejtésre, az anyag kidolgozására. A nyitányban megjelenő figura fokozatosan helyt ad a figura tárgyiasult teljesítményének: műveinek. Hosszabb írásban a műelemzés sosem szakad el az alakrajztól: Illés Endre legjobb esszéiben élet és mű valóban átjárják, magyarázzák, kiegészítik egymást. A lezárás többnyire igen rövid: néhány mondat csattanójában, többnyire megint képi eszközökkel vési az emlékezetbe a korábban már kifejtetteket.

Ehhez a szerkezethez a személyes hangütés társul. Illés Endre majdnem mindig egyes szám első személyben ír esszét. Szerényen és gőgösen használja emlékeit: ha ismerősről ír, szemtanúként szólal meg, ha nem látott ismeretlenről, akkor is személyes ürügyhöz köti közölnivalóját.

Az esszé végül is értekező próza. Nem ok nélkül kérdezhetjük megint: célirányos-e, ha az értekező próza szerzője egyes szám első személyben fogalmaz? Nem ok nélkül, mert a magyar esszé története sok példáját ismeri a tüntetően alanyi fogalmazás hátrányainak. Rangos példát, selejtes példát: Ignostól és Fenyő Miksától Márain át napjainkig tanulmányozhatjuk, hogy az első személyes hang a közölnivalót akarva-akaratlan magánüggévé fokozza le. A modorból modorosság lesz: a magatartás nárcisztikus, a stílus elviselhetetlenül tetszelgő.

Babits és Németh László merőben másfajta alanyi fogalmazásmódja mellett Illés Endre esszémódszere az, amely nemcsak elbírja, de egyenesen megköveteli az egyes szám első személyes hangütés kockázatát. Ez az esszéírás a szemtanú testmeleg vallomásának és a bíráló szenttelen mérlegelésének céltudatos arányítása. Az esszéista itt nem hirdet csalhatatlan végeredményt. Úgy tesz, mintha csupán azt mondaná el, ő milyennek látta hőseit. De az esetleges élményekből, emlékekből tervszerűen áll össze a megítélt mű, a teljesítmény.

Közelség és távolságtartás

Illés Endre irodalmi ízlését, rokon- és ellenszenveit nem könnyű kiolvasni esszéiből. Látszatra azokat nem kedveli, akiről nincs közölnivalója: akiről nem ír. Látszatra mindenkiket emberközelből ismer, mindenkit kedvel, akiről ír.

Egy elképzelt, *Bevezetés az esszéírásba* című szeminárium-sorozaton lehet (lehetne) majd elemeire bontva tanítani, ahogy figuráival Illés Endre baráti-kartársi közelségben marad és hűvös távolságot tart. A legszemélyesebb, élménymeleg,

majdnem-novella „krétarajzokból”, „árnyékrajzokból” sem hiányzik a szigorú *minősítés* eleme. Csak pontosan kell olvasni.

Első példa.

Tolnai Lajos. Dúlt életút. Összeférhetetlen alkat, kinek önsorsrontását a körülmények bőven magyarázzák. A magányos tehetséget a csődbe, az összeroppanásba terelő környezet, a magyar mizéria a századvégen. Egy üldözési mániás, akit valóban üldöznek. Haladó, a jövőbe mutató eszmeiség. Ropant anyagismeret, szorgalmas munkatempó, minden regényében az epikus tehetség csalhatatlan jelei. Minden együtt, hogy az esszéista azonosuljon, Tolnai Lajos sorsába élje magát, elnézze a szapora regények gyarlóságait, észre se vegye az életmű tatóngó repedéseit (mint tette nem kevés, nem akármilyen magyar tanulmányíró). Illés Endre nem szépít, nem retusál. Ellenkezőleg, a dúlt sorsból, a tűzhányó alkatból, a társadalmi bekerítettségéből eredezteti — műről műre, elemenként — a félsikert: hogy a többre, teljesebbre hivatott Tolnai Lajos regényírása miért maradt torzó. „Asztmásan írt, hamar kifulladt.”

Második példa.

Tegyük egymás mellé, olvassuk el egymás mellett, egymás után az 1937-ben kelt könyvbírálatot Hunyady Sándor *Géza és Dusan* című regényéről és az 1963-ban írt arckép-esszét, ugyancsak Hunyady Sándorról, *A Bódeni-tó jegén* címen. Továbbá tegyük egymás mellé, olvassuk egymás mellett, egymás után az 1939-ben kelt könyvbírálatot Hevesi András regényéről, az *Irénről*, és az 1964-ben írt arcképezzét, *Egy „dühöngő fiatal” a harmincas évekből* címen, szintén Hevesi Andrásról.

Egyfelől a friss megjelenés alkalmára készült, kötött terjedelmű könyvbírálatok, másfelől emlék ihlette, kötetlenül képzettársító, novellába hajló esszék. Negyedszázad múlt el, a rendeltetésükben látszatra testvértagadó műfajok közölnivalója mégis azonos. Ugyanazt mondják, de nem ugyanúgy, az eszközhasználat tágult, gazdagodott.

Bizonyos, hogy Illés Endre közletről látta, jól ismerte, ked-

velte Hunyady Sándort, és Hevesi Andrást. Két barát, két érdekes figura, két jó író. Bizonyos továbbá, hogy közelségük sem a hajdani kortársat, sem a késői emlékezőt nem lágyította el, tehetségük, életművük elismerése mellett sem készítette szépítésre. A két arckép-esszé ugyanazt véglegesíti, amit huszonöt éve a két könyvbírálat-esszé felvázolt. Hunyady Sándor életvitelében és életművében a puhaságot, a könnyű siker, a könnyebb ellenállás iránti engedékenységet. Hevesi András életvitelében és életművében az alkat ösztönmélyvilága és a fegyelmezett stílusfelszín közötti örökös, pusztító ellentmondásokat.

Beleélés, önátadás, retusálás, a személyes élmény jogán? Alapvetően idegen elemek Illés Endre esszéírásától.

Mérleg és ítélet

Mint minden jelentős esszéírónak, Illés Endrének is nyitott az ízlése, előzékenyen tágas az élménybefogadása, de szigorú a mérlegelése. Együtt, egymás mellett becsüli sokra Ambrus Zoltánt és Tersánszkyt, Németh Lászlót és Déry Tibort, Tamási Áront és Gelléri Andor Endrét. Együtt, egymás mellett szedi ízekre a „népies” Nyíró Józsefet („ha a kiadók így folytatják, valamelyik népi író legújabb regénye hamarosan szűzdohányba kötve jelenik meg”) és az „urbánus” Körmenyi Ferencet („jellemző tünet az az ágaskodás, az a mérgező sznobizmus, melynek öncsalásában némely magyar író azt hiszi: Proustnál nem is adhatja alább”).

Érdeme ez az elfogulatlanság a magyar esszéírónak? Nem, csak alapvető kötelessége, ma sem árt megjegyezni.

Hogy kiket és miért kedvel Illés Endre, hosszabb választ érdemel. Hogy kiket és miért nem kedvel, gyorsan megfelelhető. Illés Endre elhárítja az olcsóságot, eredendően alpári és művészivé stilizált változataiban egyaránt. Leginkább a nem-érték, az ál-érték mimikáját hárítja el: a hazugság, a csalás, a becsapás és önbecsapás elfogyhatatlan irodalmi kellékeit. Ezért példaszertűek a hajdani könyvbírálatokból esszévé

átdolgozott „jellemrajzok”: Erdős Renée-ről, Kosáryné Réz Loláról, Oláh Gáborról, Szántó Györgyről, egyéb elmúlt, de nem tanulság nélküli peremfigurákról. Paul Morandról, a húszas évek „frivol” regényírójáról, aki időseodve irodalomtörténészként jelentkezik, s többszáz oldalon át a bika-szimbólum jegyében mérlegeli Maupassant-t. A penetráns és a parfümös giccset Illés Endre nem indulatszavakkal, nem teoretikus címkékkel taglózza le, hanem figura és mű tárgyilagos jellemzésével érzékelteti.

Valódi írók esetében sem titkolja ellenérzését, csak pontosan kell olvasnunk a higgadt, választékos ítéletet. Illés Endre alkatától az eredeti romantika is idegen, de a másodlagos, a sokadlagos, az utánérzett romantikára csak ironikusan tiltakozó fogalmazással tud válaszolni. Rühelli a magatartássá, művé lett, vagy a magatartásba, műbe roncsolóan beszivárgó pőzokat, a nyilvánvaló vagy álcázott szerepet. Leginkább pedig a szerepjátszás szembeötlő irodalmi jelét utasítja el: a fogalmazásmódot, a stílusfelszínt.

Illés Endre nem kedveli azt, amit régebben „stílromantikának” mondtak, a régi és az új szecessziót, a díszítmények rákos elburjánzását, a stílus „ömlését”. Műszavak nélkül és pontosabban: az írói fogalmazásmódot, ahol a gondolatra rátelepszik a stílus, a szó fontosabb, mint amit a szavak kifejeznek, a mondatköltemények jelzőéktímenyei elbizonytalanítják a mondat közléstartalmát.

Példák a századelőről, az esszéíró Illés Endre (egyik) kedvelt tartózkodási területéről. Az egyébként sokra becsült Szomory:

„Szomory stílusa itt olyasféle hipertrófiás, tenyésztett, idomított, kifejlesztett csoda, mint a mesterséges igazgyöngy, vagy a balettáncos lábizma.” A nem értéktelen Révész Béla: „írásaiban évek óta úgy igyekszik megszabadulni az élet megvívhatatlan és megformálhatatlan anyagától, a keményebb történeztől és figuráktól, hogy minden valóságot gőzzé, köddé, párává, káprázattá forral”.

Szomory és Révész Béla az újromantikus stílus mintapéldái. Velük szemben a nagyjából kortársnak mondható Lovik

Károly és Csáth Géza torzó-életműve sem szépül eszményivé Illés Endre ábrázolásában. Akkora írók, amekkorára alkatuk, körülményeik, lehatárolt tehetségük és töredékes önmegvalósításuk képesítette őket. Illés Endre ugyanazzal az életet és művet közlelő látni akaró fogékonysággal közelít Szomoryhoz és Révész Bélához, mint Lovikhoz és Csáth Gézához. De utóbbiak szabatos élményközvetítéséhez, stiláris fegyelméhez mérve elhárítja a színek, hangulatok érzelmi átéltségét, a pusztá stílusparádéra bízott gondolatot.

Illés Endre a klasszicista eszmény esszéírója. A végiggondolt gondolaté, a keményen összefogott formáé. Esszéiben számtalanszor megfigyelhető, hogy idegenkedik a homálytól, alaktalanságtól, mesterkéeltségtől. Már mint attól, amit ő homályosnak, alaktalannak, mesterkéltnek érez. Illés Endre a lehetséges eszményig igyekszik tárgyilagos maradni, de ő is — mint valahány esszéíró — alkatának, ízlésének, világlátásának kiszolgáltatottja.

Még egy példa, a fentiek érzékeltetésére.

Joyce-ról és az *Ulysses*ről napjainkban egy soknyelvű kézikönyvtár értekezéssanyaga olvasható. Ebből a dolgozathalmazból talán másfél polcnyit magam is elolvastam. De a kitűnő és kevésbé kitűnő szövegekből nem emlékszem olyan képre, amilyent Illés Endre rajzol egyetlen nyomtatott oldalnyi esszé-miniatűrjében:

„Olvasom az *Ulysses*t — s már nem is romkert, nem kizsarolt kőbánya: hatalmas, kopasz, megfeketült, téli fa-óriás. Ágain verebek csipognak. Csupa ismerős hang. Csupa mohó torok, fészket rakó igyekezet — keresik, mit vihetnek még el a saját fészkekhez.”

Ennyi lenne az egész? Kifejezi ez a pazar kép az *Ulysses* korszakos jelentőségét és máig nyitott regényesztétikai kérdéseit?

Természetesen nem. Illés Endre egyetlen ötletre bízta a véleményét. De nagyon átgondolt, teherbíró ötletre, amely képpé emeli a bizonyos ténnyel: hogy az *Ulysses* hatása, utóélete maradandóbb, mint a mű önértéke.

A remekmű megközelítése

Tapasztalati jellemzés, a belülről ismert műhelygondok alapján és általánosító elemzés, gondolati eszközökkel: segítségük nélkül nincs maradandó esszé, segítségükért minden esszéíró megkínlódik.

Illés Endre esszéíró életművének legjelentősebb teljesítménye bizonyára a Stendhalról készült, mintegy száz oldalnyi szöveg.

Egy esszé? Esszéfűzér? Esszésorozat?

Vegyük szemügyre a Stendhal-elemzések fejlődésrajzát: sokat, alapvetőt tanulhatunk Illés Endre esszémódszeréről, keletkezés és véglegesülés műhelymunkájáról, élmény és általánosítás egységéről.

Az ötvenes években Illés Endre magyarra fordítja a három nagy Stendhal regényt. Egészen közelről ismerheti meg kedves írójának világát, műhelyét. Sorról sorra, fejezetről fejezetre, könyvről könyvre többet tud. És időnként szünetet tart, hátrál, s távolságot tartva összegezi közelről szerzett tudását.

Az első közelítés: bevezető tanulmány a *Vörös és fehér*hez, 1953-ban. Kötetben a *Krétarajzok* tartalmazza, 1957-ben.

1958-ban bevezető tanulmány *A pármái kolostor*hoz. Kötetben a *Gellérthegyi éjszakák* közli, 1965-ben.

Visse, scrisse, amo címen a százoldalas, végérvényes (végérvényes?) Stendhal-esszé az *Írók, színészek, dilettánsok* című gyűjteményben, 1968-ban. A korábbi fogalmazványokon túl magába foglalja a *Vörös és fekete* elemzését, s néhány további közelítést, más-más nézőpontból.

Ugyanez a szöveg, javítva, bővítve az életműkiadás *Két oroszlán között* című kötetében, 1973-ban.

A megunhatatlan, kiírhatatlan, befejezhetetlen téma. Tizenöt évnyi összezártság Stendhallal. Fél tucat változat az élmény végleges (végleges?) rögzítésére.

Tegyük egymás mellé Illés Endre különböző időben, különféle alkalmakból keletkezett Stendhal-elemzéseit. Vessük össze az eszményi szöveget célzó javításokat, pótlásokat, összevoná-

sokat a többféle változatokon. És főként figyeljük, ahogy az egyedi elemekből az összegező esszé megszületik.

„Fáradt voltam, ma ismét Stendhalt olvastam”: milyen kihívóan alanyi indítás! És milyen tervszerű hangütés, hogy az olvasó (aki talán tudja, hogy Illés Endre nem először, nem is másodszer értekezik Stendhalról) felkészülhessen: lehet, ezúttal csak magánvallomásban részesül. De nem abban részesül, mert egy oldallal odébb már a *Privilegesről* esik szó, az ötvenhét éves Stendhal furcsa, önmagát ajándékozó adományleveléről. Az óriási életmű melléktermékéről, de a különleges személyiség életéségének fontos dokumentumáról.

Az ál-magánvallomásos hangütés, a *Privileges* szerető-ironikus méltatása eszményi bevezető Stendhal világába. Az esszé a három regény clemzésével folytatódik. Állapodjunk meg *A pármái kolostor* egyik alfejezetében a gyöngyszemnél: a *Balzac-kritikánál*. Két kortárs, az újkori regény alakítói, két jóbarát, két rivális, egymást támogató akaró, egymást végül is rosszul ismerő, félreismerő író kapcsolatának esszén belüli miniatűr esszébetétje. Illés Endre írása öt és fél nyomtatott oldal. Lukács György (eredetileg 1935-ben, magyarul 1946-ban) harmincegy nyomtatott oldalon közölte véleményét Balzac Stendhal-kritikájáról, esszének jelölve — nem jogtalanul — dolgozatát. A felméretlenül gazdag magyar esszéirodalom két véglete a közös tárgyról. Lukács György mindent elemez a két író hasonló és különböző világnézetéről, világnézetük következményeiről a művekben, a mindkettőjük körüli francia és világtörténelemről. Illés Endre mindent jelez két regényírói tehetség alkati különbözőségeiről, két személyiség vonzásairól és taszításairól. A meghatározó történelem felől vizsgálódik az egyik, s meghatározott alkat és mű felől a másik. Egyikük sem hagyható figyelmen kívül a másik rovására, így sejtí kettejük tárgyilagosa olvasója.

Mi jöhet a három regény tárgyyszerű vizsgálata után? Természetesen megint a magánvallomásnak álcázott információközlés. Az esszéíró szemével látott, novellisztikus példázattá emelkedő beszámoló Civita-Vecchia mészkőopkláról. A Sten-

dhal nevezetű író és magánlány nyolc évnyi tartózkodási helyéről. Hogy élet és mű végső egységet nyerjen.

De még nincs vége a Stendhal-esszének. Még következik a fordító szerény, de tanulságokban nem szűkölködő vallomása. Hogy miként szólalt meg pöszén, krárogva, kihagyásosan, hazugul Stendhal magyarul, s milyen esélyei lehettek a későbbi fordítónak. Mit tehetett Stendhal törmelékszavaival, főnevesített jelzőivel.

És végül a csattanó: a Stendhal-sors összegezése. Boldogtalanul halt meg, a *boldog keveseknek* írt, milliókhoz jutott el.

„Stendhal szabadított fel. Nem a példájával, nem a témáival, nem a nagy monológjaival, nem a hogyan-jaival, nem a gyakorlatával. Nem adott semilyen mintát. Azt mondta, legalábbis nekem azt a legfontosabbat: tisztán, pontosan, keményen kell írni. Keményen s mégis nagyon érzékenyen, minden változásra ügyelve.”

A különleges figura és a vele összenőtt, róla levált mű. Magánsors és tárgyiasult szöveg egységének felderítése. Illés Endre Stendhal-tanulmánya a magyar esszéirodalom legemlékezetesebb, önérvényű teljesítményei közül való.

Kivezető

Az esszéíró Illés Endre évek, évtizedek tudatos munkájával eltéveszthetetlenül egyéni világlátást és kifejezésmódot alakított ki. Modort, ha úgy tetszik, szuggesztív modort; elemiből *tanulni* sokat illik, de *eltanulni* több, mint kockázatos. Akárcsak Babits vagy Szerb Antal vagy Németh László esszéirányát. Az utánzásból torzkép lesz: nem a minta karikatúrája, hanem a túlbuzgó tanuló önkarikatúrája.

Mostanában túl sokan tanulták el Illés Endre esszéírásából a látszatra könnyen eltanulhatókat. Kedvenc jelzőit, tömör, hézagatlan mondatszerkezeteit, a csattanót a bekezdések, fejezetek végén. És leginkább az egyes szám első személyű véleménymondás merészségét. Kevesebben okultak a valóban okulnivalókból: a mindenkori mű többszörös megközelíté-

sének, a megértés fokozatainak módszertanából, közelség és távolság, átérzés és tárgyilagosság, íróvársi szeretet és kritikusi szigor arányából.

Ez a vázlat Illés Endre esszéírásának néhány alapelemét, meghatározó jegyét kívánta rögzíteni. Meghatározni a szerző helyét esszéirodalmunk magas vonulatában. Megszámolni (hiányosan) a téglákat az esszé-életmű falaiban.